

UOT 1 (091)

ƏLİ İBN ƏBU TALİBİN (Ə) “NƏHCÜL-BƏLAĞƏ” ƏSƏRİNDƏ ELM VƏ ALİM

Rüfət QARAYEV,

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun doqtorantı

Xülasə. Məqalədə elm və alim sözlərinin lüğət və termin mənaları haqqında məlumat verilərək İslam dinində elmin dəyəri və alimin üstünlüklərindən bəhs olunur. Qurani-Kərimdə, Peyğəmbərin hədislərində, Həzrət Əlinin (ə) “Nəhcül-bəlağə” əsərində elmin fəziləti barədə keçən fikirlərə diqqət çəkilir.

Bildirilir ki, Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-bəlağə”də elmin insanları, malın isə sahibini qoruduğuna, elmin verməklə çoxaldığına, malın isə verməklə azaldığına, elmin həmişə idarə etdiyinə, mülkün isə hökmə tabe olmasına diqqət çəkmişdir. Eyni zamanda, mal və mülk sahiblərinin yox olacağını, həqiqi elm sahibi alimlərin isə əbədiyyətə qədər mövcud olacağını vurğulamışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Əli ibn Əbu Talib, “Nəhcül-bəlağə”, elm, alim, Allah, Qurani-Kərim.

Руфат Гараев

НАУКА И УЧЕНЫЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АЛИ ИБН АБУ ТАЛИБА (АС) “НАХДЖУЛ-БАЛАГА”

Резюме. В статье представлена информация о словарном и терминологическом значении слов наука и ученый, а также говорится о ценности науки и преимуществах ученого в исламе. Обращается внимание на идеи о достоинстве науки в Священном Коране, в хадисах Пророка, в «Нахджул-Балага» Хазрата Али.

Здесь Хазрат Али (а.с.) обращает внимание на то, что знание защищает людей, а имущество защищает своего владельца, что знание умножается отдаванием, а имущество убывает от отдавания, что знание всегда правит, а имущество подлежит суду. При этом подчеркивается, что собственность и собственники погибнут и исчезнут, а ученые, обладающие истинными знаниями, будут существовать вечно.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Али ибн Абу Талиб, “Нахджул-балага”, наука, ученый, Бог, Священный Коран.

Rufat Garayev

**SCIENCE AND SCIENTIST IN THE WORK OF ALI IBN ABU TALIB (AS)
“NAHJUL-BALAGHA”**

***Summary.** The article provides information about the dictionary and terminological meaning of the words science and scientist, and also talks about the value of science and the advantages of a scientist in the Islamic religion. Attention is drawn to the ideas about the dignity of science in the Holy Quran, in the hadiths of the Prophet, in «Nahjul-Balagha» by Hazrat Ali.*

Here, Hazrat Ali (a.s.) draws attention to the fact that knowledge protects people, and property is protected by its owner; that knowledge increases by giving, and property decreases by giving, that knowledge always rules, and property is subject to judgment. At the same time, it emphasizes that property and owners of property will perish and disappear, and scientists who have true knowledge will exist until eternity.

KEY WORDS: *Ali ibn Abu Talib, “Nahjul-balagha”, science, scientist, God, the Holy Quran.*

“Elm” və “alim” sözlərinin lüğət və termin mənaları

Elm sözü lüğətdə “məlumat”, “öyrənmə”, “məlumatlanma”, “anlayış”, “idrak” mənalərini bildirir. Alim sözü isə “bilən”, “məlumatlı”, “mütəxəssis” mənalərində izah edilir [1, s.592].

Allahın adlarından olan “əl-Alim”in termin mənası hər bir şeyi öz elmi ilə əhatə edən deməkdir. Bu əhatə etmək o qədər tam və kamildir ki, artıq ondan daha açıq bir müşahidə və kəşf təsəvvür edilə bilməz. Eyni zamanda, bu əhatə bilinən şeylərdən əldə olunmaz, bilinən şeylər isə ondan əldə edilmiş olar. Alim ismində insanın da payı olduğu bəllidir. Ancaq insanın elmi ilə Allahın elmi üç xüsusiyyətinə görə bir-birindən ayrılır.

1) Məlumatın (bilinən şeylərin) çoxluğunda. Şübhəsiz ki, insanın elmi nə qədər çox olursa olsun, mütləq sərhədlidir. O halda insanın elmi sonsuz olan elmə necə bərabər ola bilər?

2) İnsanın bir şeyi bilməsi, nə qədər geniş və əhatəli olsa da, bu əhatəlilik son həddə çatmaz. Əslində insanın əşyanı müşahidə edib tanıması eynilə onları bir tül pərdə arxasından görməsinə bənzəyər. Əşyanı tanımadakı dərəcələri inkar edilməz. Çünki qəlbin gözü zahiri göz kimi deyildir.

3) Allahın elmi əşyadan alınma deyil, çünki əşyanın özü Allahın elmindən alınmaqdadır. Halbuki insanın əşyanı bilməsi əşyanın özünə tabedir, əşya ilə meydana gəlmişdir. Məsələn, şahmat oyununu öyrənənlə bu oyunu icad edənin elmini göstərmək olar. Şahmat oyununu icad edən bu oyunun meydana gəlməsinin səbəbkarıdır. Oyunun var olması onu öyrənənin elminin səbəbidir. Oyunu icad edənin bilgisi oyundan əvvəl də mövcuddur. Oyunu öyrənənin elmi isə oyundan sonra meydana gəlir. Burada da Allahın əşyanı bilməsi əşyanın var olmağından da əvvəldir, eyni zamanda əşyanın var olmağına səbəbdır [2, s.168].

Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-Bəlağə” əsərində Allahın bütün gizlin və aşkarlardan xəbərdar olduğunu və öz elmi ilə hər bir şeyi əhatə etdiyini bildirir.

“Həmd olsun Allaha ki, gizlin işləri bilir, gizli şeylər onun üçün aşkardır. Deməli aşkar olan hər şeyi, şübhəsiz, bilir. Uca Allah gizlinləri bilən və (ürəklərdəki) düşüncələrdən agah, bütün şeyləri əhatə edən (əşyanın cüziyyatına və külliyyatına hakimdir). Hər şeydən üstündür və hər bir şeyə gücü yetər” [3, s.134; 4, s.222; 5, s.234; 6, s.544].

Qurani-Kərimə görə elm anlayışı

Qurani-Kərimədə uca Rəbbimiz elmin mahiyyət və əhəmiyyəti haqqında belə buyurur: “...Onlar (yaranmışlar) Allahın elmindən Onun Özünün istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməzlər. Onun kürsüsü (elmi, qüdrət və səltənəti) göyləri və yeri əhatə etmişdir...” [7, “Bəqərə”, 255]; “...Biz istədiyimiz kimsəni dərəcələrlə yüksəldərik. Hər biləndən üstün bir bilən də vardır!” [7, “Yusif”, 76]

Ayələrdən belə anlaşılır ki, həqiqət elmi yalnız və yalnız Allahın izin verdiyi şəxslərə məxsusdur. Bu da Rəbbimizin izni olmadan əldə edilməsi qeyri-mümkündür. Çünki ayələrə baxdığımızda görürük ki, bütün peyğəmbərlərə elm yalnız Rəbbimiz tərəfindən bəxş edilir. Belə ki, Uca Yaradan Qurani-Kərimədə belə buyurur: “(Ya Peyğəmbər!) Oxu! Sənin Rəbbin ən böyük kərəm sahibidir! O Rəbbin ki, qələmlə (yazmağı) öyrətdi. O Rəbbin ki, insana bilmədiklərini öyrətdi” [7, “Ələq”, 3-5]; “(Yusif gəncliyinin) ən yetkin dövründə (17, 18, 21, 30 yaxud 33 yaşına) çatdıqda ona hikmət (peyğəmbərlik) və elm verdik. Biz yaxşı işlər görənləri belə mükafatlandırırıq!” [7, “Yusif”, 22]; “Biz Davuda və Süleymana elm (insanlar arasında mübahisəli məsələləri həll edib ədalətli hökm çıxartmaq, quşların dilini bilmək və i. a.) verdik. Onlar dedilər: “Bizi öz mömin bəndələrinin çoxundan üstün tutan Allaha həmd olsun!” [7, “Nəml”, 15].

Uca Rəbbimiz ayələrdə peyğəmbərlərə elmin yalnız Allah tərəfindən verildiyini vurğulayır. Bu da elmin nə qədər dəyərli və əhəmiyyətli olduğunu ortaya qoyur. Həzrət Əli (ə) öz əsərində elmin müqəddəs və əzizliyi barədə deyir: “Elm müqəddəs və əziz bir mirasdır” [4, s.345]. Rəbbimiz bu dəyərli mirası öz seçdiyi qullarına bəxş edir. Allah Rəsulu (s) da bir hədisi-şərifində “Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir” [5, s.56] buyuraraq işin həqiqətini ortaya qoyur.

Elm, alim və əməl

Həzrət Əli (ə) elmin iki növ olduğuna diqqət çəkərək belə buyurur: “Elm iki növdür: biri fitri (nişanələri əməldə aşkar) olan elm, digəri isə (öyrənmək və mütaliə ilə olan) eşidilmə elm. Eşidilmə elm fitri olmayınca fayda verməz (insanı elmin həqiqətlərinə çatdıraraq xoşbəxt etməz)” [8, s.818; 6, s.546]. Yəni elm insanın fitrəti halına çevrilməyincə, özündən bir parça olmayınca, həyatda yaşanıb tətbiq edilmədikcə nə qədər elm əldə edilsə də, dinlənilsə də, elm sayılmaz və sahibinə heç bir faydası olmaz. Əmirəlmöminin (ə) yenə davamında buyurur: “Elmin ən dəyərsizi dildə yerləşən (insanın ona əməl etmədiyi) elmdir. Elmin ən üstünü bütün bədəndə zahir olan elmdir. (O elmdir ki, insan ona əməl edir. Bu elmin axirətdə xeyri vardır)” [3, s.721]. Elm əmələ bağlıdır. Buna görə də kim bildisə, əməl etdi (əks halda, yəni əgər zahirdə bilən kimi görünüb əməl etmərsə, deməli, əslində bilmir). Elm əməli çağırır (özünə tərəf dəvət

edir). Əgər onu (onun dəvət və çağırışını) qəbul etsə, həmin elmdən xeyir görülür. Əks halda isə elm əməldən uzaqlaşır [4, s.827].

Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-bəlağə” əsərində elm arxasınca gedənləri üç kateqoriyaya ayırır. “İnsanlar üç qisimdirlər: Rəbbani və ilahi alim (yaradılışın başlanğıc və sonundan xəbərdar olub ona əməl edən, Allahı tanıyan alim); nicat və qurtuluş tapmaq yolunda elm axtaran və öyrənən; kiçik və zəif “milçəklər” (müxtəlif çətinliklərə bulaşmış nadan və qammaz) ki, hər çağırının arxasınca (hər yola) gedir və hər küləklə bir tərəfə əyilirlər (düzü əyridən seçmirlər, heç bir yolda sabitqədəm deyildirlər və qarşıya çıxan hər bir yola gedirlər), elm nurundan işıq götürməyiblər (nadanlıq zülmətində qalıblar) və möhkəm sütuna (ağıl və elm sütunları üzərində dayanan haqq əqidəyə) sığınmayıblar” [6, s.65].

Elm öyrənməyin fəzilət və əhəmiyyəti

Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisi “Biharul-Ənvar” əsərində İmam Cəfəri Sadiqdən (ə) belə nəql edir: İmam Cəfəri Sadiq (ə) “Tutarlı dəlil yalnız Allaha məxsusdur” (“Ənam”, 149) ayəsi haqqında soruşulduğu zaman belə buyurdu: Qiyamət günü Allah-Təala bəndəyə belə deyər: “Ey bəndə bilirdin?” Əgər bəndə “bəli” deyərsə, bu vaxt Allah-Təala deyər ki: “Nə üçün əməl etmədin?” Əgər “bilmirdim” deyərsə, bu vaxt Allah-Təala: “Nə üçün əməl etmək üçün öyrənmədin?”, - deyər sual edər” [8, s.43]. Hədisi-şərifdən belə anlayırıq ki, insan hər iki halda məsuliyyət daşıyır. Belə ki, istər alim olsun, istərsə də cahil, bildiyindən və ya bilmədiyindən dolayı Rəbbi qarşısında hesab verəcəkdir. Bildiyi halda nə üçün əməl etmədiyindən, bilmədiyi halda isə nə üçün öyrənmədiyindən sual olunur. Həzrət Əli (ə) əsərdə elmin bir növ bəhanə axtaranların yolunu kəsdiyini bildirərək belə buyurur: “Elm və bilmək bəhanə axtaranların yolunu bağlayır” [6, s.800]. Yəni insan elm və biliyə yiyələndikdən sonra əməl etməmək üçün bəhanələrinin qarşısı alınar və heç bir bəhanəsi qalmaz. Allah Rəsulu (s) elm öyrənməyin fəziləti barəsində hədisi-şəriflərində belə buyurur: “Elm öyrənin; çünki elm öyrənmək, həsənədir (mükafatı olan əməl). Və onu oxuyub oxutmaq zikrdir. Elmi axtarmaq cihad, bilməyəne öyrətmək sədəqə, əhlinə yaymaq isə Allaha yaxınlıqdır. Çünki elm halal və haramı bilmə yoludur; istəyəni cənnət yollarına sövq edər; yalnızlıqda qardaş və qəriblikdə dostdur; çətinliklərdə yol göstərən, düşmənlərə qarşı silah, dostların gözündə isə ziynətdir. Allah elm vasitəsilə bəzi insanları ucaldar və onları xeyirli işlərə yönəlməsi gərəkən insanlar edər. Belə ki, əməlləri başqalarının diqqətini çəkər, əsərləri iqtibas edilər. Mələklər onlarla dost olmağı istəyər. Çünki elm qəlblərin həyatı, gözlərin korluğunun qarşısını alan nur və bədənlərin zəifliyini aradan aparan gücdür. Allahu-Təala elm sahibinə dostlarının sırasında yer verər; dünya və axirətdə yaxşılarla oturub qalxmağı nəsim edər. Elm ilə Allaha itaət və ibadət edilər. Elm ilə Allah tanınar və tövhidinə inanılır. Elm ilə qohumluq bağları qorunur, halal ilə haram tanınır və elm ağıl qabaqda gedəndir” [6, s.75]. Başqa bir hədisində isə belə buyurur: “Ya Alim ol! Ya öyrənən, ya dinləyən və ya elmi sevən!.. Beşincisi olma, məhv olarsan!..” [9, s.78]. Həzrət Peyğəmbər (s) öyrədir ki, elm axtarmaq Allah yolunda cihada bərabərdir, elm sorağında yola çıxan adama döyüş meydanlarında mücahidlik edən adamın savabı qədər savab düşür, çünki

onların hər ikisi də dini dirçəltməyə və qorumağa çalışır. Elm sorağında yola çıxan adam yolda ölərsə, şəhid mislində savab qazanır. Elm axtaran yoxsuldursa, ona zəkat düşür. Elm axtarmaq fəzilətdir, cənnətə aparan yoldur, çünki elm müsəlmana öz işini aydın təsəvvür etmək imkanı verir, ona saleh əməllərə yol göstərir, onun qəlbinə elə bir işıq salır ki, haqqı batıldən, yaxşını pisdən ayıra bilsin. Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-bəlağə”də əldə olunan elmlə kifayətlənilməyib, elmin daima yenilənməsinin zəruriliyini ortaya qoyur: “Bədən və cisimlər (bir növ yemək yeməkdən və bir cür iş görməkdən) tənqə gələrək yorulduğu kimi, bu qəlblər də (tərkib hissəsi bir-biri ilə eyni olduğu üçün bir mövzu ətrafında düşünərək fikirləşməkdən) bezərək yorulurlar. Buna görə də həmin qəlblər (onların yorğunluqlarını çıxarmaq) üçün (ləzzət alaraq rahatlandıqları) yeni və maraqlı hikmət və elmlər (din başçıları və alimlərin müxtəlif sözləri kimi şeylər) axtarın (ki, hikmət kəsb edilməsi və elm əldə edilməsində çalışsınız və yorulmayasınız)” [4, s.721]. Həzrət Əli (ə) yenə buyurur: “İki yeyən doymaz: elm axtarışı və arzusunda olan, bir də dünya istəyən” [5, s.860].

İnsan fitrətən (zətı etibarilə) elm vurğunudur. Çünki onun “insan” olmasına səbəb ağıl qüvvəsidir və onun bəhrəsi də elmdir. Odur ki, cahil bir insana “ey cahil” deyə müraciət etsək, cahil olduğunu bilsə də, narahat olar. Amma ona “ey alim” deyə xitab etsək, alim olmadığımı bilə-bilə yenədə fərəhlənib sevinc hissi duyar. Fitrət dini olan İslam elmin cəhlə (cəhalətə) olan nisbətini nurun zülmətə, həyatın ölümə nisbəti kimi tanıtdırmışdır. Elm bir nurdur ki, Allah-Təalanın hidayət etmək istədiyi şəxsin qəlbində yerləşər. Bir hədisi-şərifdə isə “Cahillər arasındakı alim ölülər arasındakı diriyyə bənzər”, - deyə buyurulur [8, s.441]. Bütün elmlər üstün və fəzilətli olsalar da, dərəcə baxımından mövzu, nəticə, mühakimənin növü kimi bir sıra məsələlərə görə fərqlənirlər. İnsanın sağlamlığının malından üstünlüyü nə qədərdirsə, sağlamlığına zəmanət verən elmi də malına zəmanət verən elmdən bir o qədər üstündür. Qəti dəlillərə (bürhan) əsaslanan elm isə fərziyyəyə istinadən nəticə alan elmdən daha üstündür, çünki yəqinin (qəti dəlillərin) zənnə (fərziyyəyə) üstünlüyü vardır. Deməli, elmlərin ən üstünü Allah-Təalada olan elmdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, Allah-Təalanın digərlərinə olan nisbəti nə dəryanın damlaya olan nisbəti, nə də günəşin zərrəyə olan nisbəti kimidir; əksinə bu nisbət sonsuzluğun məhdud şeyə olan nisbətidir [10, s.32].

Elm və mal fərqlilikləri

Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-Bəlağə” əsərində elmin maldan üstün olan fərqliliklərinə də toxunaraq belə buyurur: “Elm maldan daha yaxşıdır. (Çünki) elm səni (dünya və axirət çətinliklərindən) qoruyur, malı isə (məhv olmaqdan) sən qoruyursan. Bağışlamaq malı azaldır, elm isə bağışlamaq (başqasına öyrətmək) nəticəsində artır. Sərvət ilə yetişdirilmiş şey və əldə edilmiş böyüklük onun əldən çıxması ilə əldən çıxar (elm ilə qazanılmış böyüklük isə yox olan deyil). Elmlə tanışlıq və onu əldə etmək dindir ki, (qiyamət günü) ona görə savab və mükafat verilir” [4, s.456]. Elm hökm edən, mal isə hökmə tabe olan və məğlubdur. Sərvət toplayanlar diri olmalarına baxmayaraq, həlak olublar. Alimlər, zaman durduqca duracaqlar. Onların vücudları itib, surətləri isə qəlblərdə bərqərarlıdır [10, s.387].

Burada Həzrət Əli (ə) elmin insanı qoruyuculuğuna, malın isə sahibi tərəfindən qorunmasına, elmin verdikcə artmasına, malın isə verdikcə azalmasına, elmin daima hökm edən, malın isə hökmə tabe olmasına diqqət çəkir. Eyni zamanda malın və mal sahiblərinin məhv olub aradan getmələrini, həqiqi elmə sahib olan alimlərin isə əbədiyyətə qədər var olmalarını vurğulayır. Allah Rəsulunun (s) səhabələri elmin mala olan üstünlüyü, elm və mal fərqlilikləri barədə öz aralarında müzakirə edirlər. Bir neçə səhabə qərara gəlir ki, elmin mala olan üstünlüyü barədə Həzrət Əlinin (ə) yanına gəlib ona sual versinlər və eyni zamanda düşünülər ki, görək Əli (ə) hamımıza ayrı-ayrı cavab verə biləcəkmi? Və hər biri ayrı-ayrılıqda Həzrət Əlinin (ə) yanına gəlib soruşur: “Ya Əli, elm maldan nə üçün üstündür, bizə izah edə bilərsinizmi? Həzrət Əli (ə) birinciyə belə cavab verir: “Elm peyğəmbərlərdən, mal isə Qarun, Firon və Hamandan mirasdır”. İkinciyə: “Elm sahibini, malı isə sahibi qoruyur!” Üçüncüyə: “Elm sahibinin dostu, mal sahibinin düşməni çoxdur!” Dördüncüyə: “Xərcləməklə elm artar mal əksilər”. Beşinciyə: “Elm sahibi şərəfli ünvanlarla, mal sahibi qüsurlu, möhkəm və xəsisliklə tanınar”. Altıncuya: “Elmin oğrudan qorunmasına ehtiyac yoxdur, malın isə qorunması lazımdır”. Yeddinciyə: “Elm çox qalarsa artar, mal isə əksilər”. Səkkizinciyə: “Elm qəlbi qüvvətləndirir, mal isə qəlbi qaraldır və qatılaşdırır!” Doqquzuncuya: “Elm təvazökarlıq, mal isə təkəbbür gətirir”. Onuncuya: “Elm rəhmət, mal isə düşmanlıq doğurur...” deyərək cavab verir və əlavə edərək belə buyurur: “Siz yaşadığınız müddətdə gəlib soruşsanız, hər birinizə hər gəlişinizdə başqa-başqa cavablar verə bilərəm” [11, s.272].

Nəticə olaraq deyərək bilirik ki, İslam dünyasında adı və əməlləri insanların dilində əzbərə çevrilən, Allah Rəsulundan (s) tərbiyə almış, dinin qoruyucusu kimi tanınmış Həzrət Əli (ə) öz elmi ilə də insanları haqqa dəvət etmişdir. Həzrət Əli (ə) həm qəhrəmanlığı, həm də elmi ilə peyğəmbərdən sonra ikinci, digər dindəşləri arasında müqayisə edilməz bir səviyyədə dayanır.

Həzrəti Əliyə (ə) Allah tərəfindən hər bir insana nəsib olmayan keyfiyyətlər, imkanlar bəxş edilmişdir. O, hər şeydən əvvəl dərin təfəkkür, sağlam düşüncə sahiblərindən biri olmuşdur. Bu muqəddəs zatda qılınc və qələm üzvi bir surətdə birləşmişdir. Nəhayət, Həzrəti Əli (ə) yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin təcəssümü olmaqla yanaşı, bizlərə elə bir əxlaq və tərbiyə haqqında nadir incilər, zəngin xəzinə mirası qoymuşdur ki, bu irs Qiyamətə qədər bizləri valeh etməkdə davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Serdar Mutçalı. Arapça - Türkçe sözlük. "Dağarcık" yayınları, Aralık 1995.
2. İmam Gazali. "İlahi ahlak" (ərəbcədən tərcümə edən: Yaman Arıkan). "Uyanış" yayınları, 2007.
3. Seyyid Razi. "Nəhcül-Belağa" (tərcümə edən: Kadri Çelik). İstanbul: "ASR" yayınları, 2011.
4. Hazret Ali. "Nəhcül-Belağa" (tərcümə edən: Abdalbaki Gölpınarlı). Qum: "Ensaryan" nəşriyyatı, 2009.
5. Şeyx Abbas Qumi. "Tənbihul-Ğafilin". Qum: h.1345.
6. Seyyid Abbas Əli Musəvi. "Nəhcül-Belağa". Beyrut: "Darul-hidayə" nəşriyyatı, h.1424 / m.2004.
7. Qurani-Kərim, (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M. Məmmədəliyev), Bakı: Qismət nəşriyyatı, 2010
8. Hasan bin Ali el-Harrani. "Tuhaful-ukul" (tərcümə edən: Ahmet Altan). İstanbul: "Tuba" yayınları, 2009.
9. İmam Gazali. "Mükaşefetü'l Kulub" (ərəbcə əslindən türkcələşdirən: Yaman Arıkan). İstanbul: "Uyanış" yayınları "Eskin mətbəəsi", 1986.
10. Muhammed Abduh. "Nəhcül-belağa" (tərcümə edən: Ahmet Çelen). "Kalem" yayınları, 2010.
11. Mustafa Necati Bursalı. "Hazreti Ali". İstanbul: "Çelik" yayınları, 2011.